

Сатаева Б.Е.¹, Бексеитов Ф.Т.²

*²Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті,
«Геоархеология» халықаралық ғылыми-зерттеу зертханасы,
Қазақстан E-mail: botakozsatayeva@gmail.com
²Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті,
«Геоархеология» халықаралық ғылыми-зерттеу зертханасы,
Қазақстан E-mail: bek_ok@mail.ru*

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ БОЙЫНДАҒЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТАРАЗ ШАХАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ АЯСЫНДА

Аңдатпа

Мақалада Ұлы Жібек жолының бойында орналасқан ортағасырлық Тараз қаласының археологиялық зерттелу тарихымен қатар, қала туралы жазба деректерін қалдырып кеткен саяхатшы, жихангез, елші, тарихшы, археологтардың тарихи очерктері материалдары сипатталды.

Сондай-ақ, ортағасырлық Тараз қаласы жөніндегі алғашқы б.з. 568 жылынан басталған жазба деректері пайдаланылды. Қалаға сол жылы Византия императоры Юстинианнан – Земарх Калиикскийдің басшылығымен елшілер тобының келуі де, Тараз қаласының сол кезеңнің өзінде ірі сауда-экономикалық орталық болғандығын дәлелдейтіні туралы осы жазбаларда баяндалған. Сонымен қатар, қытай діндары Сюань Цзяньның жазған қолжазба хаттары да, Күлтегін ескерткішіндегі таспен қашалып жазылған руна жазуларында да Талас даласын мекен еткен тұрғындардың өзіндік тұрмыс-тіршілігі жөнінде мол баға жетпес мәліметтері де сипатталады. Сонымен қатар М. Қашқари, М.Х. Дулати, В.В Бартольд, А.Н. Бернштам, П.П. Лерх, М.Е. Массон, Л.Н. Гумилев, Т.Н. Сенигова, С.П. Толстов, А.Ю. Якубовский, Ә.Х. Марғұлан, К.А. Ақышев, К.М. Байпақов, Л.Б. Ерзакович, П.И. Пацевичтің, М.Е. Елеуовтың ортағасырлық Тараз қаласы туралы және осы қала туралы зерттеуге қосқан еңбектері баяндалады.

Кілт сөздер: Ортағасырлық қала, елді-мекен, жазба дерек, қазба.

Satayeva B.E.¹, Bexeitov G.T.²

*¹Al-Farabi Kazakh National University, International scientific-research laboratory “Geoarcheology”,
Kazakhstan, E-mail: botakozsatayeva@gmail.com*

*²Al-Farabi Kazakh National University, International scientific-research laboratory “Geoarcheology”,
E-mail: bek_ok@mail.ru*

IN THE FRAMEWORK OF RESEARCH OF THE MEDIEVAL TARAZ CITY ON THE GREAT SILK ROAD

Abstract

The article was described the history of archeological research of the medieval city of Taraz that located along the Great Silk Road, as well as the materials of historical studies of travelers, wanderer, ambassadors, historians, archaeologists who left written records about the city. Also, there were used written records about medieval city of Taraz from BC 568 for the first time. The arrival of a group of ambassadors from the Byzantine emperor Justinian, led by Zemarkh Kaliikisky in the same year also proves that Taraz was a major trade and economic center at that time. In addition, the written manuscripts by the Chinese clergyman Xuan Jian and the runic inscriptions engraved on the stone of the Kultegin monument depict the invaluable information about the life of the inhabitants of the Talas steppe. As well as, there were reported works on the medieval city of Taraz and researchers contributions to the study as M. Kashgari, M.Kh. Dulati, V.V. Barthold, A.N. Bernshtam, P.P. Lerch, M.E. Masson, L.N. Gumilev, T.N. Senigova, S.P. Tolstov, A.Yu. Yakubovsky, A.Kh. Margulan, K.A. Akishev, K.M. Baipakov, L.B. Erzakovich, P.I. Patsevich, M.E. Eleuov.

Keywords: Medieval city, settlement, written data, excavation.

Сатаева Б.Е.¹, Бексеитов Г.Т.²

¹Казахский Национальный университет имени аль-Фараби
Международная научно-исследовательская лаборатория «Геоархеология»,
Алматы 050040, Казахстан, E-mail: botakozsatayeva@gmail.com

²Казахский Национальный университет имени аль-Фараби
Международная научно-исследовательская лаборатория «Геоархеология»,
E-mail: bek_ok@mail.ru

К ВОПРОСУ ИЗУЧЕНИЯ СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДА ТАРАЗ РАСПОЛОЖЕННОГО НА ВЕЛИКОМ ШЕЛКОВОМ ПУТИ

Аннотация

В данной статье рассмотрены вопросы не только археологического изучения города Тараз расположенного на великом шелковом пути но и письменные источниковедческие материалы путешественников, послов, историков, археологические очерки о самом Таразе..

Также использовались письменные данные о средневековом городе Таразе с 568 года до н. э. В этих записях говорится о том, что в том же году в город приезжает группа послов под руководством византийского императора Юстиниана – Земарха Каликиски, что Тараз доказал, что уже в тот же период был крупным торгово-экономическим центром. Также описываются рукописные письма, написанные китайскими верующими Сюань Цзяном, и руны, нанесенные камнем на памятнике Культегина, в которых бесценные сведения о самобытности населения, населявших Таласскую степь. Кроме того излагаются заслуги в исследовании и оставившие бесценные сведения о средневеком Таразе М. Кашкари, М. Х. Дулати, В. В. В. Бартольдом, А. Н. Бернштам, П. П. Лерх, М. Е. Массон, Л. Н. Гумилев, Т.Н. Сениговой, С. П. Толстов, А. Ю. Якубовский, А. Х. Маргулан, К. А.Акишев, К. М. Байпаков, Л. Б.Ерзакович, П. И. Пацевич, М. Е. Елеуова.

Ключевые слова: средневековый город, населенный пункт, письменный источник, раскоп.

Ұлы Жібек жолының ең алғашқы сауда-экономикалық дербестігінің бастау алуы сонау Б.з. II-V ғасырларда Қытайдың ежелгі астанасы Чаньаннан шығып, Ланчжоу маңындағы Хуанхэ өткеліне барып, одан әрі Нань-Шанннің солтүстік сілемдерімен жүріп отырып, Ұлы Қытай қамалының батыс шебінен Яшма қақпасының шебіне жетіп, сол арадан сара жол екіге айырылады. Такла-Макан шөлін солтүстік және оңтүстік беткейінен айналып өтіп Терістік жолы Хами, Тұрфан, Бесбалық, Шихо көгал аймақтары арқылы Іле алқабына жетіп; орта тұсындағы жол Чаочаннан Қарашарға, Ақсуға, содан кейін Бедел асуы арқылы Ыстық көлдің оңтүстік жағалауынан шығып, Дунхуан, Хотан, Яркенд, Бактрияларды басып өтіп, Үндістан мен Орта теңіз жағалауына қарай төмен түсіп кеткен болды тариха Оңтүстік жолы деп атайды. Ал, Солтүстік жолы Қашғардан Ферғанаға, одан әрі Самарқанд, Бұхара, Мерв арқылы Хамаданға, Сирияға, Мысырға барып қосылады [1, 314 б]..

VI-VIII ғасырларда негізгі күре жол есебінде Сирия-Иран-Орта Азия- Оңтүстік Қазақстан-Талас алқабы-Шу алқабы-Ыстық көл шұңқыры-Шығыс Түркістан болған аймақтары саналды. Ал IX-XII ғасырларда Ұлы Жібек жолының тек Мысыр мен Византияға баратын жолдары ғана іс жүзінде пайдаланылып, қалған бөліктері сауда қарым-қатынасын тоқтатуға мәжбүр болды. ал XIII-XIV ғасырларда ол қайтадан жанданады. Ұлы Жібек жолы өзінің теңдессіз жқмысын теңіз жолдары қалыптасқан кезеңге дейін жалғастырып отырды [1, 314 б].. Осы Ұлы Жібек Жолының бойында орналасқан ірі сауда-экономикалық орталығының бірі ортағасырлық Тараз қаласының қысқаша сипаттама беріп өтсек.

Ортағасырлық Тараз қаласы жөнінде жазылған жазба деректер сонау Ұлы Жібек жолы бойымен жүріп өткен жихангез, саяхатшы, елші, географ, қытай араб, парсы, түрік, қазақ, орыс ғалымдарының қолжазба деректерінде, тарихшы, археолог ғалымдардың ғылыми еңбектерінде жиі ұшырасады [2, с. 88].

Талас өңірі территориясы 90x120 км, аралықты батыстан солтүстікке қарай 100 және 50 км арақашықтықты алып жатыр. Географиялық координаттары: 69°40' - 71°50' және 42°40' - 44°0' с.ш., 880 – 320 м биіктікте оңтүстікте Талас өңіріне (Солтүстік Тянь – Шань, Манас 4484 м), Оңтүстікте Кіші Қаратаудан (1610 м), Оңтүстік батыста 3 шөл Мойынқұм, солтүстік және батыс аймақтарын алып жатыр. [3, с.14].

1-Сурет ортағасырлық Тарас қаласының топографиялық картасы

Қазақ даласында тарихи тамырын тереңге бойлай тартқан көне қаланың бірі – Тараз. Ортағасырлық қаланың өзіне тән тарихи тағдыры бар. Сан – қилы кезеңдерде өсіп-өркендеген даму жолдарының да шежіре - сырлары молшылық. Ең негізгісі аине, ірі сауда орталығы сондай-ақ, мәдени – рухани орталық болғандығы бізге жоғарыда аталған саяхатшы, жихангез, тарихшы, археолог ғалымдарымыздың сындарлы еңбектерінен белгілі.

Алғашқы ортағасырлық Тарас қаласы туралы тың тарихи дерек көздері сонау грек елшісі – Земрах, Қытай жиһанкезі - Сюан Цзян жазбаларынан белгілі. Одан беріректе М. Қашқари, М.Х. Дулати, В.В Бартольд, А.Н. Бернштам, П.П. Лерх, М.Е. Массон, Л.Н. Гумилев, Т.Н. Сенигева т.б. еңбектерінде кең көлемде баяндалады [4, с. 55].

Сонымен қатар, жоғарыда аталған тақырып аясында С.П.Толстов, А.Ю. Якубовский, Ә.Х. Марғұлан, К.А.Ақышев, К.М. Байпақов, Л.Б.Ерзакович, П.И.Пацевичтің қосқан үлестері мол [5, с. 18].

Қазіргі таңда қолда бар деректер бойынша ортағасырлық Тарас қаласының маңында 34 қала, елді – мекендердің орналасқандығы нақты деректермен негізделіп, дәлелденген. Бұл қалалар мен елді-мекендер ортағасырлық Тарас қаласының маңына шоғырланып, өзара саяси – экономикалық, қарым – қатынаста болып, одан ары қарай бір-бірлерімен қарым-қатынастарын дамыта түсті. Келтірілген нақтылы жүйеленген дереккөз мәліметтеріне сәйкес ортағасырлық қаланың өзіндік дамуы мен өмір сүру кезеңін үш кезеңге бөліп қарастыруымызға болады. Б.э. I – V ғасыр арасы; V – VIII - IX ғасыр X - XI – ғасырдың басы және XIII ғасырдың аяғы.

Ортағасырлық Тарас қаласына көршілес қоныс тепкен қалалар мен елді – мекендер монғол шапқыншылығы мен басқа да саяси-экономикалық себептерден кейін өздерінің өмір сүруін тоқтатты. Тек ортағасырлық Тарас қаласы ғана жеке дербес өмір сүру кезеңін жалғастыра алды [5, с.8].

Талас өңірінде орналасқан ортағасырлық Тарас қаласы жөнінде ең алғашқы жазба деректерді б.э. 568 жылы жазылған тарихи очерктерден кездестіреміз. Тарихи очеркте былай делінген: «Талас/Талас - Тараз» деген аттармен белгілі болған және Тарас қаласының атауы Талас өзенінің атына байланысты қойылған [5, с. 119].

VI – 60 жылдарының соңына қарай түрік қағанатының саяси-экономикалық қарым – қатынас ықпалы сол кезеңдегі ірі мемлекеттер Византия, Персия, Индия, Қытай мемлекеттерімен тікелей байланысты болған. Сол кезеңде бастауын сонау Қытайдан алып, Батыс Европа даласына дейін созылып жатқан Талас өңірін қамтыған сауда жолын одан әрі амытып, қорғауға күшті бір мемлекет сол уақыттың өзінде қажет еді. Осы болған оқиғаларға байланысты 568 жылдан бастап ортағасырлық Тарас қаласы туралы тың деректер тарих беттерінен көріне бастады. Сауда жолы үшін Персия мен Византия арасындағы болған соғыс одақтас мемлекеттердің көмегі қажет

екендігін айқын білдіртті. Осылайша Византия Персияны жеңуге ұмтылған одақтастарды іздеуге мәжбүр болды. Сөйтіп 568 жылы қалаға Византия императоры Юстинанның Земарх Калийкиский бастаған елшілер тобы келді. Оқиғаның дәлелі әрине ортағасырлық Тараз қаласының орнында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде археологиялық мәдени қабатан табылған алтын солиданы ерекше алып қарауымызға болады. Сонымен қатар, табылған археологиялық жәдігерде император Юстиниан I – дің оң қолы найзамен, сол қолы қалқанмен жабылған бкйнесі бейнеленген. Сондай-ақ, қолымен үлкен көлемді крест ұстаған жеңіс құдайының бейнесін көре аламыз[5, с. 97].

Тарихтан белгілі 572 жылы Жетісу өңірі түгелімен дерлік Қара-Чурину-Дату билеушінің қол астына өтті. Ал ортағасырлық Тараз шахары бұрынғыдай елдің астанасы болып қала берді. Талас даласында мекен еткен ел тұрғындарының тарихы Орта Азия халықтарының қилы тағдыры мен тарихи жағдайына байланысты бір-бірлеріне жақындасып кетті [5, с. 58].

629 жылы Ұлы Жібек жолы бойымен Іле, Шу, Талас өңірлері арқылы өткен қытай діндары Сюань Цзянь ортағасырлық Тараз қаласы жөнінде мынадай құнды мәліме қалдырып, қаланың жалпы көрінісін былайша суреттеген: «Пройдя 140-150 ли на запад от Цянцюань, мы прибыли в город Да – ло – сы. Город в окружности 8-9 ли. В нем смешанно живут купцы из разных стран и ху’у’сцы (согдийцы). Земля и климат такие же, как и в Суй – е.» [2, с. 91]. «Танның жаңа тарихы» - атты еңбекте де Ортағасырлық Тараз қаласы туралы дерек кездеседі, онда қала туралы былай делінген: «Шуйцзянь қаласынан 60 ли жерде До-ло-сы (Талас) қаласы орналасқан деп нақтылы жазылған» [2, с. 94].

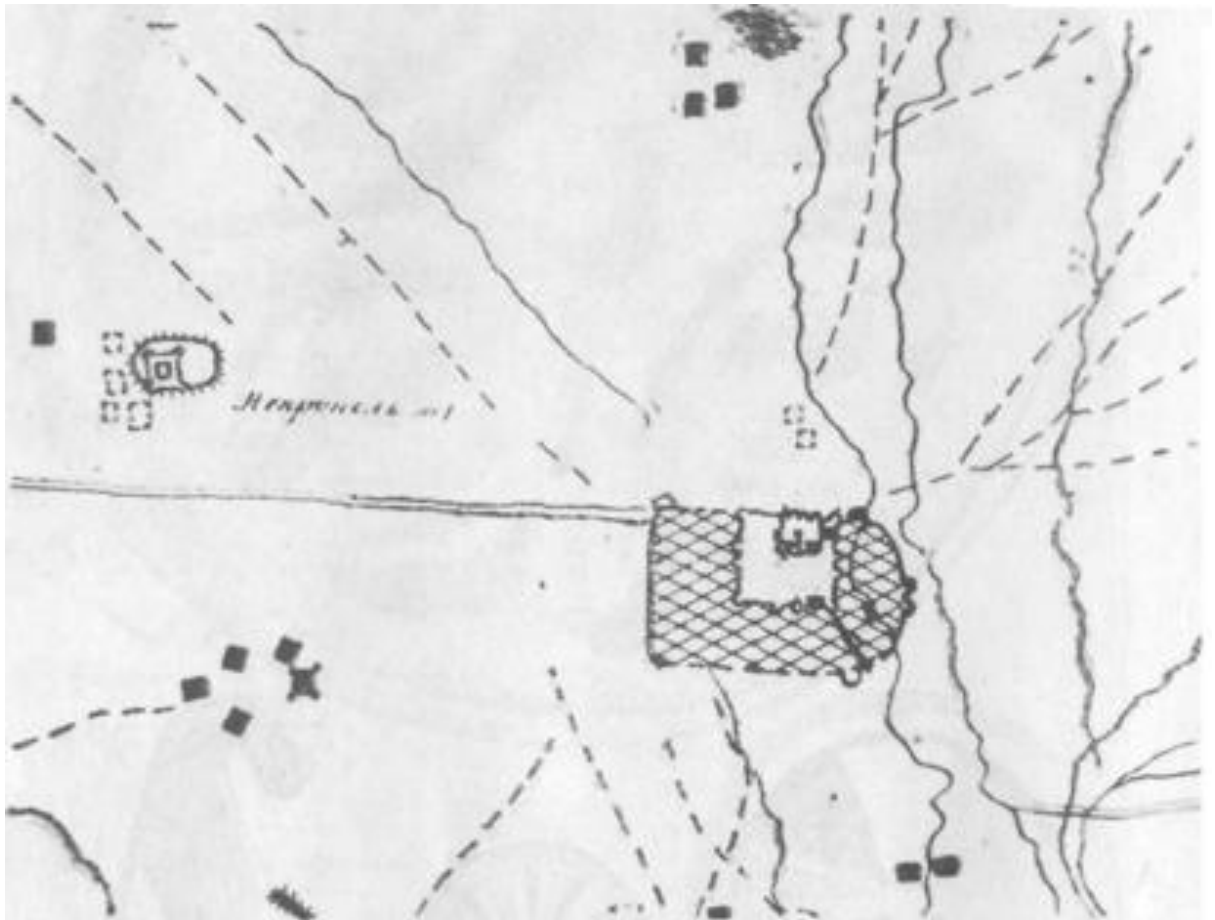
Қалаға 630 жылы саяхаттап келген Сюань Цзянь ортағасырлық Тараз өңірі туралы мынадай пікір қалдырған. Таразды әр мемлекеттің саудагерлері мекен еткен кең көлемдегі сауда ошағының орталығы орналасқан қала ретінде баяндайды [5,30-58].

731 жылы тасқа қашалып жазылған Күлтегін ескерткішіндегі жазба таңбада Талас даласында мекен еткен тұрғындардың басым көпшілігі батыс түрік қағанатының тайпалары болғандығы нақтылы деректермен көрсетілген. Және де ортағасырлық Тараз қаласының маңында да осы кезеңдерде нақтырақ 766 жылы өзара ішінара соғыстардың болып тұрғандығы сондай-ақ қаланың өз өмір сүру кезеңінде саяси, сауда-экономикалық орталық болғаны туралы да жалпылама түрде баяндалады. 999 жылы Талас даласы түгелімен дерлік Қараханидтер мемлекетінің құрамына енді. Ортағасырлық Тараз қаласына түрлі кезеңдерде жүргізілген археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижесінде табылған монеталарға құжаттар толтыру арқылы жүзеге асырылды.

Ортағасырлық Тараз қаласының орнының табылған манеталарға анықтамаларды белгілі ғалымдар: О.И. Смирнов, А.Н. Бернштам, М.А. Бубнов, А.К. Макарова, М.Н. Федорова, О. Прицака ғылыми сипаттама беру арқылы табылған манеталардың 1002-1173 жж ортағасырлық Тараз билеушілерінің пайдаланғандығы жөніндегі шешімге тоқталады [6, с.15 – 16].

Көрнекті араб географы Убайдаллах ибн Абдаллах ибн Хордадбех өзінің «Китаб ал – масалик в ал – мамалик ибн Хордадбех» атты ғылыми еңбегінде VIII – IX ғғ. Талас аймағында өмір сүрген ортағасырлық қалалар жөнінде жалпылама баяндап өтеді. Соның ішінде ортағасырлық Тараз қаласы жөнінде былай дейді: «...Затем до Шараба 4 фарсаха.Затем до Бадукета 5 фарсахов. Затем до Тамтаджа 4 фарсаха. Затем до Абарджаджа 4 фарсаха. Затем до станции на реке 6 фарсахов. В Абарджадже холм, вокруг которого тысяча источников,текущих на восток, которые называются Баркуаб, т.е. обратно текущая вода, там охотятся на черных фазанов. Затем переправляются в Джувикет – 5 фарсахов. Затем до Тараза 3 фарсаха. От Испиджаба до него (Тараз) 26 фарсахов.» [7, с. 75].

IX – ғасырда өмір сүрген Мұхаммед ибн – Мұса әл Хорезмидің «Китаб сурад ал-ард» атты еңбегінде Тараз қаласының орналасқан жері туралы айтылып, оның координаттары көрсетілген: «Тараз, а это город купцов,- широта 40°24’, долгота 100°30’» [8, с. 73].

2 – сурет. VIII – IX ғ. ортағасырлық Тараз қаласының жоспары

IX-X ғасырларда өмір сүрген географ Ахмед ибн Мұхаммед ибн ал-Факих ал-Хамад өзінің X-ғасырдың басында жазған «Китаб акбар ал-булдан» атты еңбегінде ортағасырлық Тараз қаласы мен оның төңірегінде орналасқан елді-мекендер мен қимақ жолы туралы былай деп жазып кеткен: « - Мы спросили его о дороге к кимакам от Тараза к двум благоустроенным и населенным селениям в местности которую называли Кавакиб, расстояние их от Тараза 7 фарсахов. От этой местности до царя кимаков 80 дней пути для всадника, едущего быстро, который везет с собой провизию....» [8, с. 75].

Араб парсы деректерінде X ғасырда Нершахи, Макдиси «базарлар ортасындағы» мешіттер жиынтығы, «қаланың бір бөлігі өзеннің арғы бетінде орналасқан» туралы төрт қақпа жайында мәліметтер келтіріп өткен. Қалада сонымен қатар әртүрлі елдің көпестері, түріктер, соғдийлер, христиандар, зороастрийлер мен будда дінінің өкілдері мекен еткен. Талас өзенінің оң жағалауында орналасқан Тектұрмас некрополіндегі көне қалалар легі осыны дәлелдейді [9, 59.-6].

X-ғасырда өмір сүрген Кудамма ибн Джа'фар – дың «Китаб ал харадж» атты еңбегінде ортағасырлық Тараз қаласы жөнінде былай делінген: «От Джувикета до города Тараза по пастбищам и населенным местам 2 фарсаха. От города Тараза до Нижнего Барсхана 3 фарсаха. От Нижнего Барсхана до Касрибаса 2 фарсаха, справа от него горы, а налево песок, он теплое место и это начало харлухов. Песок между Таразом и Куланом с северной стороны, а за песком пустыня из песка и гальки, в ней ехидны, до границы кимаков. От Касрибаса до Кульшуба 4 фарсаха, а он таков же как Касрибас, направо от него гора где много плодов, клевер и горные овощи От Кульшуба до Кулана таким же образом 4 фарсаха. Итого от города Тараза до Кулана 14 фарсахов» [8, 77].

Тараз қаласы халқының басым көпшілігі ғалымдардың зерттеуі бойынша мұсылман шафинттар болып келген. Ал Мавран Нахра бөлігінде Испиджабтан Шавадаға дейін екі почта бекеті, Бардукетке дейін екі почта бекеті, осыншама жолдардан соң Тамтаджға бір күндік жол, содан Барджахаға дейін екі почта бекеті. Шавагараға дейінгі бір күндік жолға дейін күдізгі тұрақтары Шавагарадан Тараз қаласына дейін екі почта бекеті деп көрсетілген [7, с.86 – 87]

XI – ғасырда Махмұд ибн әл Хусейн әл – Қашқари, өзінің түрік әлемін мойындатқан шығармасы араб тілінде жазылған «Дивани лугат ат-тюрк» - атты «Талас – город, известный под

имени Тараз. Их два: - «один из – них Улуг – Талас, т.е, большой, а второй из границе ислама-Куму Талас».еңбегінде Тараз туралы баяндалады [8, 84].

Абу Саид Абд – әл Керим ас - Сам’ани XI – ғасырда өмір сүрген, «Китаб ал – ансаб» - атты шығармасында Тараз туралы былай дейді: - «Тараз – город на границе тюрков... около Испиджаба» [8, 86].

Ортағасырлық Тараз қаласы туралы XI-XII ғасырда өмір сүрген, Якут ал-Хамавидің іргелі еңбегі «Му’джам ал – булдан», - былай дейді: - «Тараз – конец пятого климата, долгота его 100°30’ и широта его 40°.25’. Это город, близкий от Исбиджаба, одна из пограничных тюркских крепостей, он близок к тому, который перед ним... Тараз также квартал в Исбахане, он восходит к нему. Может быть купцы из жителей Тараза селились в нем» [8, 87].

Шельджикет қаласы Тараз қаласының Түркістан мен Сейхун маңында орналасқан ірі қорғаныс орталығы болған [7, 89].

XI-XII ғасырларда Хама қаласында дүниеге келген Абу-л-Феда Исмайл ибн ал-Айюби «Китаб таквим ал-булдан » - атты еңбегінде Тараз қаласы туралы: «Тараз Долгота, по Атваль, и Кануну, 80°50’, широта, по Атваль, 44°25’, по Кануну, 43°35’, он в шестом климате, на границе страны тюрков, рядом с Исбиджабом. Говарится в Лубаб. Тараз – город на границе страны тюрков, рядом с Исбиджабом, из него вышло много ученых. Говорит ибн Хаукаль: «Тараз – место торговли между мусульманами и тюрками, вокруг него крепости, относящиеся к нему. Вблизи от него – город Джикиль. Это один из тюркских городов около Тараза, из него Абу Мухаммед Абдаррахман ибн Яхья, он был хаттибом (проповедником) в Самарканде во времена Кадыр – хана, с его слов передавал [хадисы] ан – Несефи. Этот хатиб умер в 516 (1122-1123) г. Тараза, похожее на городов, это одна из пограничных крепостей тюрков: из нее вышли некоторые ученые» [8, 90].

Тарихтан белгілі ортағасырлық Тараз қаласы XIII ғ. Монғол шапқыншылығының салдарынан өте қатты қираған. Қазіргі таңда түрлі жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде қамал мен Шахристанның аумағы солтүстікке 370 м, батысқа 160 м, оңтүстікке 200 м, созылып жатыр. Қаланың солтүстік жағында ұзындығы 175 м, ені 117х125 м, ішкі қамал орналасқан [5, с.175].

Яған тегі билігі кезеңінде Тараз қаласы ірі сауда-экономикалық мемлекетке айналды, ал билеушінің өзі Қараханид мемлекетінің билеушісі лауазымына дейін көтерілді. 1056 жылдан үлкен ағасы Арслан ханға соғыс ашып, 15 ай бойы Таразды Қараханид мемлекетінің астанасы ретінде сақтап қалды [5,с.29].

1074-1075 жылдар Тараз шахары басты теңге соғу орталығына айналды. Тамгач хакан Хасан ибн Сулеймен 1069-1070 жылы жазылған «Құтты білік» еңбегінде Тұғырыл ханның 1076-1077 жылы Тараз қаласында Қара Тегинаның атынан теңге соқтырды. 1094 жылы – Халифа әл Мұхтада Боғра хан Харун, Халифа әл Кайманы алмастырады. 1102 жылға дейін Таразды Омардың ұлы Қадыр хан Жабрейл, Боғра ханның немересі Мұхамед Самарханд пен Бұхараны басып алады. Сол басқыншылықтан соң Тараз шығыс Қараханидтердің орталығы болып қала берді [5, с.17].

1173 жылы Б.В. Лунинның нумизматикалық деректерінде ортағасырлық Тараз қаласынан табылған монеталарды зерттеу жұмыстарының барысында Таразды теңге соғу орталығы болғандығын нақтылы деректермен дәлелдеді [5, с.20].

1219 жылғы монғол шапқыншылығы салдарынан Талас өңірі жермен-жерсен болып қирады. Бірақ сол кезеңнің өзінде де Тараз округтың басты қаласы болып өмір сүруін одан ары қарай да жалғастыра берді [5, с.83].

1354 жылы Талас Орталық Азиядағы Шағатайлықтар әулеті кезеңіндегі билік басындағы қала болды [5, с.20].

Чэнь Чэн XV – ғасырда Қытайдағы Мин әулетінен (1368 – 1644) шыққан. Қытайдағы атақты тарихшы, саясаткер, дипломат, Орта Азия мен Қытайда сауда – экономикалық саясатпен шұғылданған ірі дипломат. Оның алғашқы дипломатиялық елшілігі Мин әулетінің атынан 1395 ж, басқа тарихшылар еңбегінде 1387 ж, қытай шенеунігі Фу Анеммен Самарханд, Орталық Азия бөліктерінде дипломатиялық әріптестік қарым – қатынас орнатты. Чэнь Чэн өзінің қайталанбас Орталық Азия туралы тамаша туындысын жазды. 1365 - 1458 жылдары Чэнь Чэн қытай тарихшылары мен жарияланбаған құжаттарды пайдаланып өзінің атақты: «Сайрам сочинениях Китайского дипломата и путешественника Чэнь Чена» - атты атақты шығармасын жазады. Онда ол Тараз қаласы туралы былай дейді: «Ясная погода, с утра движемся на запад, прошли свыше 50 ли до окрестностей г. Яньи [Дали] отдохнуть, шли до вечера, прошли 150 ли, в месте [где росли] травы расположились лагерьем» [7, с.95 – 96].

Чэнь Чэн Сиюй фаньгочжидің мемлекеттің батыс бөлігіндегі жазбаларында Яньи – чен Сайлань – ченнен 360 ли шығыста орналасқан. Қала тауға жақын маңда орналасқан, солтүстік-шығысында үлкен тау желісі, батысында мыңдаған шақырымға созылып жатқан өзен мен көптеген қалалық ойыстардың орналасқандығын атап өтеді. Ол жердің халықтары мазасыз, жүздеген адамдар Оди нокий қаласын күзеткен делінген [7, с.98 – 99].

1512 жылы Талас пен Сайрам аймақтарында орналасқан қалалардың басым көпшілігі қазақ халқының билеуші ханы Қасым ханның қол астына өтеді. Ол туралы Мұхамед Хайдар Дулатидың дерегінде қазақ халқының саны бірнеше миллионды құрады. Бабыр мен Қасым ханның қол астында 300 000-ға жуық жауынгері болған деген дерек кездеседі [5, с.21].

Талас аймағы 1815-1858 жылдары Қоқан хандығының билігінде болды. Тараз қаласын қоқандықтар негізінде қазақтардан қорғану мақсатындағы қамал ретінде пайдаланған. Тараз қаласында көптеген ескерткіш, архитектуралық ғимараттар орналасқан. Олардың қатарына әрине шығыс моншасын жатқыза аламыз. Моншаның жылыну құрылысы су асты құбырлары арқылы жылытылған. «Монша Барақ хан кезінде қаланың оңтүстік бөлігінде; Расул хан кезеңінде қазіргі Тараз қаласындағы Абай көшесінің солтүстік-батыс бөлігінде орын тепкен», көне мешіт Тараздың шахристан бөлігіне қарайтын рабаттың батысында, бұрынғы Крупская көшесінің бойында базар маңында орын тепкен. Сондай-ақ, қалаға кіре-беріс аймағында арка орналасқан. [5, с.21].

Сонымен қатар, 1865 жылы зерттелген XII-ғасырға жататын ислам өркениетіне тән Қарахан кесенесін де алып қарауымызға болады. Кесене екі минереттен және кесене ішіне көтерілетін баспалдақтар мен жалпы көне кезеңге тән емес құрылыстардан тұрады. 1864 жылғы 4 маусым күнгі хандық биліктегі Сырдария облысының құрамына енді. 1938 жылы қала жыр алыбы Жамбылдың атымен Жамбыл деп өзгертілді [13, с.21].

Талас өңіріндегі археологиялық ескерткіштердің зерттелу тарихы сонау П.Лерхтан бастауын алады. 1867 ж. археологиялық комиссияның тапсырмасымен П. Лерх Сырдың төменгі ағысынан Жетісуға дейінгі аралықты зерттеуге жүйелі түрде ат салысты. Оның 1870 жылы жарық көрген “Археологическая поездка в туркестанский край” атты көлемді еңбегінде Талас өңіріндегі бірқатар ескерткіштердің аттары аталып, Ақыртас кешені туралы ең алғашқы суреттеме берілді. П.Лерх осы еңбегінде ортағасырлық Тараз қаласы туралы былай деп жазды: “Определение положения Тараза, который по собранным Катрмером сведениям следует искать около Таласа, без сомнения заслуживает внимания будущего археолога, исследователя в Туркестанском крае” [5, с. 33].

1890 ж. Е.Ф. Каль Әулиеата уезінде барлау жұмыстарын жүргізген кезеңде Кішібурылдың оңтүстік-шығыс тұсынан тастан қаланған төртбұрышты мұнара қалдығын өз көзімен көрген. Сонымен қатар, Айша бибі кесенесінде, Ақыртас, Түймекент қалаларында болып, олар Тимуридтер кезеңінде салынған деген пікірге тоқталған. Талас пен Шу өңірлерінде орналасқан қорғандар туралы хабар беріп, ал Әулиеата (Тараз) туралы былай дейді: “что касается Аулие – Ата и ближайших окрестностей города, то они не особенно богаты памятниками древности” [4, с. 349].

Ал енді ортағасырлық Тараз қаласының археологиялық зерттелу тарихына үңілер болсақ қаласының нақты орналасқан жобасы туралы толық мәліметті 1864 жылы В.В.Каллаур бере алды. Оның “Әулие – Ата қамалының жобасы” атты ғылыми еңбегінде, қаланың орталық бөлігінің жобасы толығымен көрсетілген. 1880-1898 жылдары Әулиеата уезінің бастығы болған әрі өлкетанушы В.В. Каллаур өзінің саналы өмірінде өлкеміздегі тарихи-мәдени мұралар жөнінде көптеген қызықты деректерді жинастырып, оны 1895 жылы Ташкент қаласында ұйымдастырылған Түркістан әуесқой археологиялық үйірмесіне жазбаша түрде жіберіп отырды.

Сонымен қатар ортағасырлық Тараз қаласы туралы ел арасынан ауызекі қызықты аңыз-әңгіме деректерін де жинастырған. 1864 жылы Көне Тараз қаласының жоспарын қағазға түсіріп тарихымызға өлшеусіз баға жетпес үлкен үлес қосты. Каллаурдан бөлек ғасырлар қойнауынан сыр шертетін тарихи мұраларды зерттеуге едәуір үлес қосқан О.Л. Иванов, П.Н. Лерх, Н.Н. Пантусовтардың есімдерін де мақтанышпен атап өтуімізге әбден болады. [10, с. 215].

Тараз қаласын (жан-жағынан) қоршап жатқан үш қатар ұзын қорғандар бар екендігін 1894 жылы В.П. Лаврентьев өзінің ғылыми еңбектерінде көрсеткен болатын. [10, с. 47-50].

В.В. Бартольдтың 1893-1894 жж. Шу, Талас өңірлеріне ғылыми сапармен келуі зерттеушілердің жаңа буынының қалыптасуына жол ашты. Археологиялық ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізуге жергілікті өлкетанушылар ба білек сыбана ат салысты [4, с. 49- 585]

Талас пен Шу өзендерінің бойында орналасқан Тараз қаласы туралы В.В.Бартольд пен қытай тарихшысы Цзю-Ланаем да оған жақын жерде Меркі, Төменгі Барсхан, Құлан секілді ірі қалалардың бар екенін айтады. Осы келтірілген деректерге сәйкес Тараздан шығысқа қарай 104 км жерде 1940 жылы Г.И.Пацевич төменгі Барсханға жақын қамалдарға жақын маңда қазба

жұмыстарын жүргізді. Зерттеу жұмыстарының барысында табылған қамалдар тек осы Талас өңіріне ғана тән деген шешімге келеді [11, с.85]

Ал А.Н.Бернштам жазып сипаттағандай: «Талас өңірі мен Талас өзенінің аралығында жүргізген ғылыми-зерттеу жұмыстарының барысында, Тараз қаласы осы уақытқа дейін Жетісу өңірі үшін мұсылман мәдениетінің форпосты болғандығы көрсетіледі» [5,с.14].

Ортағасырлық Тараз қаласының орнында 60 жылдары Қазақстан Ұлттық Ғылым Академиясының археология институтынан бір топ ғалымдар Т.Н. Сенигова, Е.И. Агеева, Г.Н. Пацевич сияқты атақты археологтар ғылыми-тәжірибиелік археологиялық қазба жұмыстарын жүргізіп, қазақ тарихына өлшеусіз үлестерін қосты. Жүргізілген археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижесінде тоғызыншы мәдени қабатқа дейін түсіп, қаланың біздің эрамыздың I ғасырында өмір сүргендігін растайтын құнды деректермен толықтырды [12, с. 210].

1927 жылы академик В.В. Бартольдтың ұсынысы бойынша көрнекті археолог ғалым М. Массон өзінің археологиялық барлау қазба жұмысын жүргізіп, тарихи деректердегі қала туралы мәліметтерді толығымен дәлелдеп шықты. Көне қаланың тарихын және Талас өңіріндегі ескерткіштерді зерттеуде қажырлы үлес қосқан КСРО Ғылым академиясының Н.Я. Морра атындағы тарихи және мәдени материалдар институтының Таласта орналасқан Қазақстандық филиалының ұйымдастыруымен 1936-1939 жылдары археологиялық қазба жұмыстары атқарылды [6, с. 150].

Тараз қаласының орталық бөлігінде ең алғашқы қазба жұмыстары 1933 жылы орын алды. 1938 жылы орталық базар аймағында орналасқан шахристанда ежелгі қаланың орны анықталды [28, с. 26]. Тараз қаласы маңына жақын орналасқан бірқатар ауылдарда да археологиялық қазба жұмыстары орын алды. 1936 жылы сол маңнан шамамен XIII – XIV ғасырға тән ескі қайрақ табылды. 1938 жылы А.М. Белинский де осы қалада жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарына қатысу бақытына ие болды [6, с. 28].

1936 – 1938 жылдары ішкі қамал мен шахристанға жүргізілген қазба көлемі 480 кв м. тереңдігі 9 м. мәдени құрылыс қабаты ашылды [6, с. 218].

Сонымен қатар, 1938 жылы А.Н.Бернштамның жетекшілігімен Каз ФАН ИИМК – ның далалық археологиялық экспедициясы өз жұмысын бастады. Ортағасырлық Тараз қаласының орнында 1,5 айға созылған қазба жұмысы өз нәтижесін берді. Қазба барысында Орта Азияда тұңғыш рет (X - XI) ғасырға жататын Қарахан дәуірінің моншасын ашылды. Және де қаланың басқа аймақтарынан кесік қазбалар қазылды. Қазба жұмыстарының нәтижесінде табылған материалдар қаланың жасын анықтауға мүмкіндік бере алды [8, с.128].

Осылайша 1940 жылы Жамбыл археологиялық пунктінің қолға алуымен Тараз қаласында жүргізілген археологиялық қазба жұмысын одан әрі қарай жалғасын тапты. Жүргізілген археологиялық қазба жұмысының нәтижесінде ошақ, керамика, су құбырлары, сфераконустар легі табылды. Бұл жүргізілген археологиялық қазба жұмысы Жамбылдан 40 шаршы шақырым шығысқа қарай, ескі керуен сарайының жолында Тоқмаққа жақын маңда орын алды [8, с.129].

XX ғасырдың 50-жылдарында Тараздық өлкетанушы А.И. Иванов Талас темір жол бекетіне жақын жердегі әк зауытының жанынан тастан қаланған мұнараның қалдығын кездестірген. Ол мұнара бүгінгі күнде толық бұзылып кеткен [8, 76-б.].

1960 – 1965 жылы Талас даласында Жетісу археологиялық экспедициясымен тарих, археология және этнология институтының АН КазССР мен институт АН КирССР басшылығымен Тараз қаласындағы цитадель, оңтүстік – шығыс бөлігіндегі шахристанда, батыс рабадта және де Тараз қаласының маңындағы Жікіл, кіші Барысхан қалаларында ғылыми археологиялық қазба жұмыстары орын алды [6,с.5].

1961-1962 жылғы Е.И.Агееваның шахристанда жүргізген II – VI қазба жұмыстарының нәтижелері мақала есебінде түрлі ғылыми басылымдарда жарияланды [6, с.9].

1961, 1963, және 1965 жылдары Т.Н. Сенигова Тараз, Жікіл, Төменгі Барысхан қалаларының қорғаныс жүйесін зерттеу мақсатында қазба жұмыстарын жүргізді [6, с. 45].

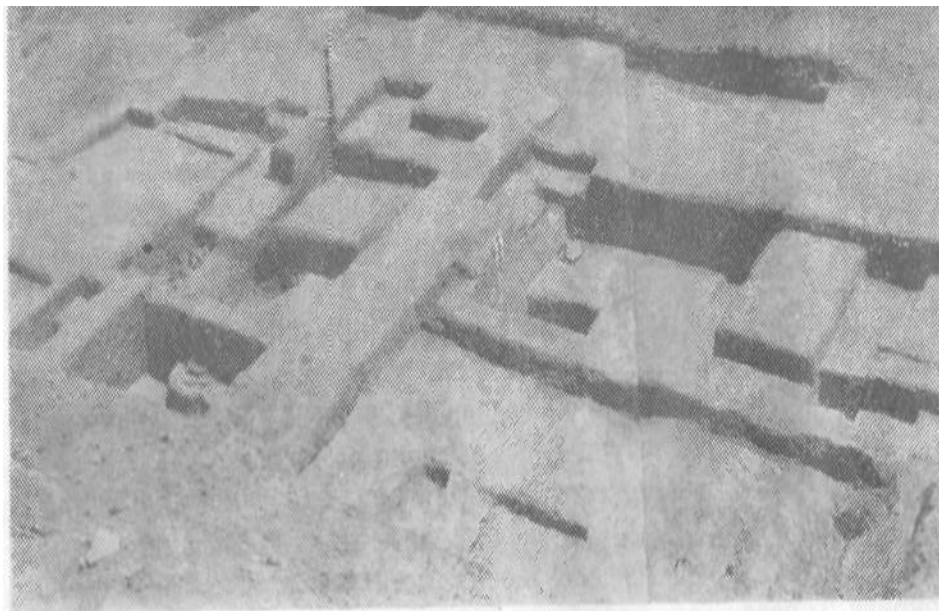
Т.Н. Сенигованың пікірі бойынша X ғ. кейін Тараздың цитаделі мен шахристанының қабырғалары (сыртқы қамалдары – М. Е. Елеуов) өзінің қорғаныс функциясын жоғалтқан, қаладағы тіршілік ағымы 1 – 2-және 3-рабадқа ауысқан [6, с. 55-56].

1962 жылы М.С Мершиев Ежелгі Тараз қаласының цитаделінің төменгі қабатын зерттеу мақсатымен цитадельдің батыс бөлігінен ұзындығы 30 м, ені 8 м, тереңдігі 7,5 м болатын № 5 қазбаны жүргізді. Қазба жүргізген жердің жоғарғы қабаты 1960 ж сол кездегі құрылыстарды салу үшін жерді тегістеу, шұңқыр қазу, жердің бедерін тегістеу кезеңінде шамамен 1 м астам тереңдікте бұзылып кеткен [14, с . 38].

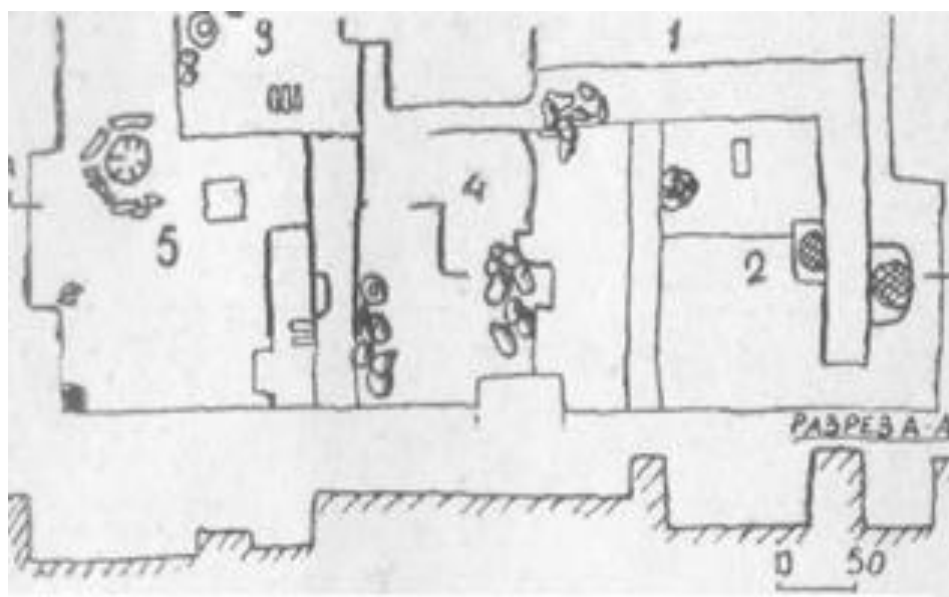

Т.Н. Сенигованың 1966 жылы жарыққа шыққан көлемді мақаласында ерте ортағасырлық Тараз қаласының V – IX ғасырлар кезіндегі тарихи – топографиясының қалыптасуының негізгі жолдары қарастырылған. Автор цитадельдің, шахристанның, рабадтың, қала аймағының қалыптасу жолдарын, олардың уақытын белгілеген [15, с. 69-78].

Т.Н.Сенигова ежелгі Тараздың және оның аймағының дамуында үш хронологиялық кезең болғанын анықтап (VI- IX, X-XII, XIII- XVIII ғғ) әр кезеңдегі қала мен оның аймағының дамуындағы ерекшеліктерін археологиялық материалдар негізінде жіктеп берді [6, с. 120-140].

3 – сурет Т.Н.Сенигова қазба 3.

4– сурет Т.Н.Сенигова қазба 3. Сызба.

1963 жылы цитаделдегі страиграфиялық қазба оңтүстіктен шығыс бағытқа қарай 480 кв. м (60X8) жерден басталды. Батыстан шығысқа қарай шаршыларға бөлініп, жоғарыдан төмен қарай ярустарға бөлінді [6, с.27].

Шахристанның оңтүстік шығыс аймағынан I – қазба жұмысы 1958 жылы жүргізілді. Ең алғаш қазба жүргізбес бұрын 1936 – 1938 жылы Жамбыл археологиялық пунктiнiң ұйымдастыруымен 1940 жылдары ежелгі Тараз қалашығы туралы алғашқы материалдарды жинады. Шахристанды

қазу барысында XI – XV ғасырды қамтитын құрылыс кезеңі аршылды. Қазба 2 – 3,5 м тереңдіктен жалпы көлемі 240 кв. м. жерден 2x2 м, 50 см қалыңдықтан қазба жұмысы жүргізілді [6, с.44].

Рабад – қазбадан оңтүстік батысқа қарай 2 км жерден Украин және Жданов көшесінің бойынан (3X4; 3,5X5 м) аумақтан бөлмелердің қалдықтары аршылды. Қабырғасының қалыңдығы 78 см. Қаланған кірпіш қаландысы (30X40X50; 20X15X3 см). Қазбадан 64 км, м. жерде орталық бөлігінде кірпіш қалыңдығы 50 см, дәліз, бөлме мен еденнің қалдықтары табылды [6, с.50].

1983 – 1984 жылы Ш.Ш.Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институтының АН КазССР жетекшісі Л.Б. Ерзаковичтің басшылығымен Тараз археологиялық экспедициясы Талас даласының ортағасырлық Жамбылдың Сүлейменов көшесінде орналасқан төрткүл керуен сарайында археологиялық ғылыми-зерттеу қазба жұмыстары орын алды. [3, с.24 - 21].

1983 - 1986 жж. тарих, археология және этнология институтының Тараз археология институтының Тараз археологиялық экспедициясы (ТАЭ, жетекшісі К.М. Байпаков) Талас, Шу өңірлерінде зерттеу жұмыстарын жүргізіп, экспедиция 1984 ж. Тараз цитаделінің шығыс бөлігінде кесік салып, VII – VIII, XIII – XIV ғғ. Кезеңіне тән қамалдар қалдығын ашып, Ұлы Жібек жолының Барқуабе – Тараз аралығында – Талас, Аса, Теріс өзендері бойында барлау жұмыстарын жүргізіп, Аса өзенінің бойында орналасқан ежелгі өткел барын анықтады. [16, с. 18-85].

Талас өңірінде М.С. Қасенов 1984 – 1993 жж. ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізіп, 133 ортағасырлық қала орнының жобасын анықтап, оларды картаға түсіріп, әр түрлі топтарға жіктеді [16, 10-11 б].

1992 жылы Тараз қаласының ішкі қамалының оңтүстігіне 15x15 м. көлемінде кесінді қазба салынды кесінді қазба тереңдігі 4 м. болды. Ол 8 қабаттан VII – ғасырдың ыдыс – аяқ сынық қалдықтары табылды. Ал бірінші қабаты XIX ғасырды қамтиды [13, 54 - 55 б].

1995 жылы жарияланған Г.Ф. Григорьев пен Б.Т. Туякбаеваның «К проблеме средневекового Тараза» атты мақаласында авторлар ортағасырлық Тараз қаласының Шу, Талас өңірлерінде ортағасырлар кезінде қалыптасқан ұзын қорғанды қала екендігіне тоқтала отырып, негізгі төрт компонентке көңіл аударған [13, с. 52-56].

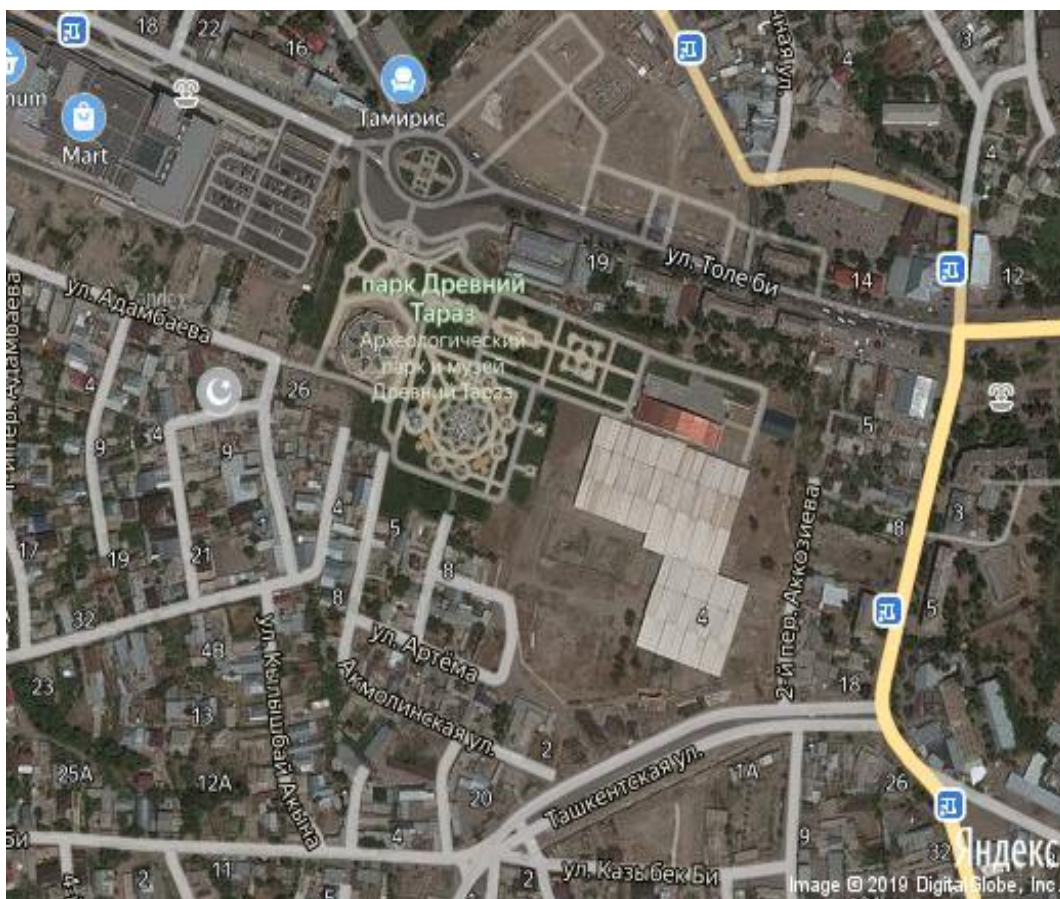
1998 жылы УАЭ барлау тобы Алатаудың Тараз қаласының маңында орналасқан Ұзынсай, Алмалы, Кішібурылда барлау жұмыстарын атқарып, қарауыл мұнаралары мен қарауылтөбелерін есепке алды. Ботамойнақ 1, Ботамойнақ 2 қарауыл мұнараларын суретке түсіріп, Жасөрген төрткүлінің жобасын сызып, суретке түсірді [13, 76-б; 14, 154-156-бб.].

1998 жылы жарияланған К.М. Байпаков пен Г.Ф. Григорьевтің «О топографии городища Тараз» атты мақаласында ортағасырлық Тараз қаласының Орта Азиялық үлгідегі емес, Шу мен Талас өңірлеріндегі ұзын қорғанды қалалардың бірі екендігіне жан-жақты талдау жасалған [17, с. 50-67].

2000 жылы тамыз айында Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің Сарыарқа археологиялық экспедициясының (САЭ, М. Елеуов) барлау тобы Тараз қаласы аймағында орналасқан Кішібурыл, Ботамойнақ 1, Ботамойнақ 2 қарауыл мұнараларында археологиялық қазба жұмыстарын атқарды [18, 31-40-бб.].

2004 – 2011 жылдары «тарихи – мәдени ескерткіштерді сақтау және қайта қалпына келтіріу» мемлекеттік бағдарламасы аясында Тараз қаласында орналасқан Қарахан баба ескерткіші мен керуен сарайы ескерткіштерінде біршама қайта қалпына келтіру және өйдеу жұмыстары атқарылды [3, с.21].

2011-2012 жылдары «Төлебай» базарының оңтүстік бөлігінде орналасқан цитадель бөлігінде қазба жұмыстары басталды. Қазбаның жалпы көлемі 20x30 м шығыстан оңтүстікке дейін 5 м, арлықты шығыстан – батысқа қарай созылып жатыр. Қазбаның батыс бөлігі асфальт қалдықтары мен солтүстік бөлігінің аумағы 14,6-2,4 м аралықты қамтыды. Қазбаның жоғарғы бөлігін асфальт қалдығынан тазарту барысында қалыңдығы 0,5 м қабат алынып тасталды. Қазба жұмыстар адам қолының күшімен орындалды. Төселген асфальт қалыңдығы 10 см, оның астыңғы бөлігінде 20 -25 см мықты құм қабаты орналасқан. Келесі 20 см, қара – сұр топырақ қабаты тұр. Батыс бөлігінің 0,5 м тереңдігінде құрылыс қабаттарының қалдықтары шықты. 2012 жылдың 1 далалық қазба жұмыстарында оңтүстік – шығыс бөлігінен сары құм бөлігі қазылды. Солтүстік бөлігін қазу барысында 0,5 м 1 м тереңдіктен әртүрлі метал, сүйек, темірден жасалған өнімдер және кіпіш сынықтары шықты. Нақтырық айтсақ XIX – XX ғасырға жататын кірпіш сынықтары X –XI ғасыр аралығын қамтиды. [3, с.24 - 25].

5-сурет археологиялық қазба жұмыстары жүргізілген ортағасырлық Тараз қаласының қазіргі таңдағы орны

2012 жылғы қазба – 1 қаланың шығыс бөлігінде орын алды. Қазу нәтижесінде 4 бөлменің орны аршылды. Батыстан шығысқа қарай созылып жатқан қабырғаның ұзындығы 4,3 м, ені 1,8 м, биіктігі 0,3 м. Қабырға еден және қатты кірпіштен қаланған бөліктерден тұрады. Қаланған кірпіштердің биіктігі 62x27 см, қалыңдығы 22 см [3, с.35 -36].

2013 жылы «Археологическая экспертиза» ЖШС археологиялық экспедициясының жетекшісі т.ғ.д. профессор академик К.М. Байпақовтың бастамасымен экспедиция Тараз қаласының цитаделінде қазба 2-ні жүргізу барысында, қазбаның шығыс жиегіне қатар жатқан үш қабырғаны ашқан болатын [19, с. 64-66].

2014 жылы ортағасырлық Тараз қаласының жасын анықтау мақсатында әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің жанынан құрылған «Тұран» ЖШС археологиялық экспедициясының жетекшісі т.ғ.д. профессор М.Елеуовтың ұйымдастыруымен қазба жұмыстары атқарылды. Сонымен қатар, Ж.Е. Смайлов бастаған «Қазархеология» ЖШС археологиялық қазба жұмыстарын атқарды [20, 14 б].

Қорыта айтқанда, ортағасырлық Тараз шаһары тарихи оқиғаларға өте бай өлке, тамырын сонау Ұлы Жібек Жолы бойынан алып, ірі сауда-экономикалық, мәдени-тарихи ғимарат нысандары орналасқан киелі топырақ екендігін аңғара аламыз. Келтірілген жазба, тарихи, археологиялық деректерге қарай отырып, қаланың өзіне ғана тарихы бар екенін Әулие-ата, Талас, Наманган, Йени-Тараз, Жамбыл, Мирзоян секілді өз заманында соншалықты қала атауларының өзгеріске өте көп ұшырауына қарамастан, өзінің тарихи сахнада дербес қала екендігін дәлелдей білген бірден-бір шаһар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Байпақов К.М., Таймағамбетов Ж.Қ Қазақстан археологиясы: // Жоғарғы оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы: 2009. – 314 б.
- 2 Зуев. Ю.А Китайские известия о Суябе // Известия АН Каз ССР .- Серия истории , археологии и этнографии . – Вып – 3 (14) . – С. 87 – 96 .

- 3 Отчет о научно – исследовательской работе по проведению раскопов «Древнего городища Тараз» договор АР – 13/44 Том 1. Часть 1 Алматы Тараз, 2013.- 181.
- 4 Бернштам А.Н Археологические работы в Казахстане и Киргизии // Вестник древней истории – М. 1940. – 2 2 (II) – С. 169-189.
- 5 Отчет об итогах полевых исследованиях Южно – Казахстанской археологической экспедиции института археологии НАН РК в 1994 г. Алматы 1995г. с 1 – 114.
- 6 Сенигова Т.Н Средневековый Тараз. – Алма – ата. – 1972 г. С.-228.
- 7 Байтанаев Б.А Древний Испиджаб. Средневековые города Южного Казахстана на Великом Шелковом пути.– Шымкент – Алматы, - 2002 С.
- 8 Волин С. Сведения арабских источников IX- XVI вв. о долине реки Талас и смежных районах // Труды института Истории, археологии и этнографии АН Каз ССР . – Том 5.- 1958 .- С. 72-92
- 9 Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштер Жиынтығы. Жамбыл облысы. – Алматы: РМК «ММЕ ФЗЖИ», 2002. – Т.2. – 364б.
- 10 Лаврентьев В.П. Краткий очерк бугров (курганов), находящихся в чертах города Аулие-Ата // ПТКЛА. – 1900. - №5. – С.47-50.
- 11 Научный отчет № АР-12/85 о проведении археологических раскопок «Древнего городища Тараз» Том 1 Полевые археологические исследования Алматы-Тараз, 2012. С.- 73.
- 12 Агеева Е.И. Хроника археологических исследований и находок на территории Казахской ССР за 1947 год // ИАН КазССР / Серия археологическая. Алма-Ата, 1949. Вып. 2. С.148-150.
- 13 Елеуов М., Қалиев С. Талас өңірінің қарауыл мұнаралары // ҚазМУ хабаршысы. Тарих сериясы. – Алматы, 1999.-№12.-76.-79б.
- 14 Мерицьев М.С К вопросу о стратиграфии нижних слоев Тараза - Алма-Ата. 1968 г. - С 37-50.
- 15 Сенигова Т.Н Основные пути формирования топографии ранне средневекового Тараза (V-IX вв.) // Известия АН КазССР Серия общестная.- 1966. - № 5.- С.69 -78.
- 16 Алипчиев С., Байбосынов К. Свод памятников истории и культуры Джамбулской области. – Джамбул.1982.- С.- 208. 15 Алипчиев С., Байбосынов К. Свод памятников истории и культуры Джамбулской области. – Джамбул.1982.- С.- 208.
- 17 Байпаков К.М., Григорьев Ф.П. О топографии городища Тараз // Проблемы древней и средневековой истории Казахстана. Материалы II международных чтений по творчеству Мухамеда Хайдара Дулати 1998 г.- Алматы.-С 50 -67.
- 18 Сарыарқа мен Шу, Талас, Келес өңірлерінің ортағасырлық қалалары, елді мекендері және керуен жолдары (аралық). Ғылыми – зерттеу жұмысы туралы есеп.- Астана 2000. №25.- 44-52 б.
- 19 Отчет о научно-исследовательской работе по проведению раскопов «Древнего городища Тараз». Договор АР – 13/44. Том 1. Часть 1. Алматы-Тараз, 2013. - 226 с.
- 20 М.Е.Елеуов., Б.Е. Сатаева Кеңес дәуірі кезеңіндегі Тараз қаласының археологиялық зерттелуі // Материалы Международной научно-практической конференции» современная педагогика и образование: проблемы, возможности и перспективы развития". 13.05.2016 ж. Тараз қ.

References

- 1 Baipakov K. M., Taimagambetov zh. K. archeology of Kazakhstan: // textbook for students of higher educational institutions. - Almaty: 2009. - 314 P.
- 2 Zuev. Yu. a. Chinese Izvestia O Suyabe // Izvestia an Kaz SSR .- A series of stories , archeology and Ethnography . - Вып-3 (14) . – С. 87 – 96 .
- 3 reports on scientific research work conducted by raskopov "ancient city of Taraz" AR – 13/44 Volume 1. Part 1 Almaty Taraz, 2013. – 181.
- 4 archaeological work of Bernshtam A. N. in Kazakhstan and Kyrgyzstan // Bulletin of ancient history-M. 1940 – - 2 2 (II) – pp. 169-189.
- 5 reports on the results of the South – Kazakhstan archaeological expedition to the Institute of Archaeology of the Republic of Kazakhstan in 1994 in Almaty 1995 from 1 to 114.
- 6 Senigova T. N Srednevekova Taraz. - Alma-Ata. – 1972 G. -228.
- 7 Baitanaev B. A. Drevniy Ispijab. Medium-sized cities of southern Kazakhstan are on a Great Silk Road.- Shymkent-Almaty, - 2002 P.

8 Volin S. *Svelenia of Arab sources IX-XVI BB. about the valley of the mountains of Talas and mixed districts // the Institute of history, archeology and Ethnography of the Kazakh SSR . - Volume 5. - 1958.- Pp. 72-92*

9 *collection of historical and cultural monuments of the Republic of Kazakhstan. Zhambyl region. - Almaty: RSE "Research Institute of Physical Culture and sports", 2002. Vol. 2. – 364b.*

10 Lavrentiev V. P. *kratsky essay bugrov (Kurganov), located in the city of Aulie-Ata // PTKLA. – 1900. - No. 5 – - p. 47-50.*

11 *Scientific Report No. AR-12/85 on conducting archaeological research "ancient city of Taraz" Volume 1 field archaeological research Almaty-Taraz, 2012. p.- 73.*

12 Ageeva E. I. *Chronicle of archaeological research and finds on the territory of the Kazakh SSR for 1947 // Ian Kazssr / archaeological series. Alma-Ata, 1949. Vyp. 2. pp. 148-150.*

13 Eleuov M., Kaliev S. *watchtowers of the Talas region // Bulletin of Kazsu. History series. - Almaty, 1999.-№12.-76.-79b.*

14 Mershchiev M. S. *on Stratigraphy of the lower strata of Taraz-Alma-Ata. 1968-C 37-50.*

15 Senigova T. *N the main ways to form the topography of the rannee middle scale (V-IX BB. "I don't know," he said.- 1966. - No. 5. - P. 69 -78.*

16 Alipcheev S., Baibosynov K. *memory of history and culture of the Dzhambul region. "Jambul.1982. - S.-208. 15 Alipcheev S., Baibosynov K. SVOD memory history and culture of the Dzhambul region. "Jambul.1982. - p. - 208.*

17 Baipakov K. M., Grigoriev F. P. *about the topography of the city of Taraz // problems of the ancient and medieval history of Kazakhstan. Material of II international works by Muhammad Haidara Dulati 1998-Almaty.- C 50 -67.*

18 *medieval cities, settlements and caravan routes (intermediate) of Saryarka and Shu, Talas, Keles regions. Report on research work.- Astana 2000. No. 25. - p. 44-52.*

"19 *reports on scientific research work on the ""ancient city of Taraz""." Agreement AR – 13/44. Volume 1. Part 1. Almaty-Taraz, 2013. - 226 P.*

20 M. E. Eleuov. B. E. Sataeva *archaeological research of the city of Taraz in the period of the Soviet era // material of the international scientific and practical conference" modern pedagogy and education: problems, opportunities and prospects of development". 13.05.2016 Taraz*